

О. А. Самойленко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНЦЕПЦІЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ОБСТАНОВКИ КІБЕРПРОСТОРУ

У статті використано концептуальний підхід до розуміння місця методики розслідування злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору, у системі криміналістичних методик. Проведено аналіз наукових підходів до виділення критеріїв класифікації злочинів і методик їх розслідування. Автор доходить висновку, що технологічний, комплексний і транснаціональний характер злочинної діяльності, що передбачає використання обстановки кіберпростору, потребує розроблення новітньої комплексної методики розслідування таких злочинів.

Ключові слова: злочин, кіберпростір, класифікація, комплексний характер, криміналістична методика, система, технологія.

Постановка проблеми. Сьогодні можливості кіберпростору породжують нові та вдосконалюють наявні форми кримінальних правопорушень. Такі злочини, згідно з Довідником № 9 до Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, реєструються в Україні як самостійна категорія злочинів, «що вчинені з використанням високих інформаційних технологій і телекомунікаційних мереж» [1]. Працівники спеціально створеного підрозділу з боротьби з кіберзлочинністю під час виявлення та слідчі правоохоронні органи України під час розслідування фактів злочинної діяльності з використанням обстановки кіберпростору стикаються із кримінальними правопорушеннями різноманітної кримінально-правової кваліфікації – від традиційних інтернет-шахрайств до злочинів проти основ національної безпеки. Тому виникла потреба оновлення методів і засобів вирішення практичних завдань розслідування одразу багатьох видів злочинної діяльності в кіберпросторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У криміналістиці досліджувану проблему намагалися вирішити безсистемно, П.Д. Біленчук, А.С. Білоусов, В.Б. Вехов, В.О. Голубєв, О.І. Мотлях, Н.А. Розен-

фельд, В.С. Цимбалюк, В.П. Шеломенцев та багато інших науковців розробляли лише криміналістичні методики розслідування окремих видів злочинів, скоєних із використанням обстановки кіберпростору [2–4]. Вважаємо, що поштовх розробленню практично значущих, науково обґрунтованих окремих криміналістичних методик розслідування таких злочинів може дати лише здійснення криміналістичної класифікації всієї множини таких злочинів. Для цього вельми необхідним здається визначення місця методики розслідування злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору, у системі криміналістичних методик, що по суті є застосуванням концептуального підходу до розуміння специфіки таких злочинів.

Мета статті – визначення місця методики розслідування злочинів, скоєних із використанням обстановки кіберпростору, у системі криміналістичних методик.

Виклад основного матеріалу. Однією з основних умов зручності й ефективності пізнання множини злочинів у науках кримінального циклу є їхня класифікація. У криміналістичній науці класифікація злочинів створює відповідне підґрунтя для формування криміналістичної характеристики злочинів окремих видів і груп і вироблення найбільш наближених до потреб практики цілеспрямованих наукових

рекомендацій із розслідування, що й утворює певну методику останнього.

Сама класифікація – це система розподілу об'єктів за класами на підставі схожості їх у середині класу та їхньої відмінності від об'єктів інших класів [5, с. 175]. Тому основною проблематикою криміналістів стали підстави для побудови класифікаційних систем злочинів, а отже, й методик їх розслідування. Вивчення цієї проблеми дало можливість конкретизувати три наукових підходи до виділення критеріїв класифікації злочинів/методик їх розслідування.

1. В основу класифікації злочинів/методик покладають кримінально-правові ознаки (критерії), що визначають нормативну суть класифікації, передбаченої законом. Р.С. Белкін свого часу запропонував класифікувати злочини за елементами складу [6, с. 326]. Г.Ю. Жирний систему окремих криміналістичних методик уявляв через структуру Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України [7, с. 105]. В.А. Журавель справедливо резюмує, що йдеться тільки про окремі криміналістичні методики певних категорій злочинів, які розрізняються за двома критеріями: 1) щодо кримінально-правової класифікації та 2) за ступенем спільності (рівнем конкретизації) методичних рекомендацій (групові, видові, підвидові) [8, с. 163].

2. В основу криміналістичної класифікації злочинів/методик покладають криміналістичний критерій, що враховує особливості предмета посягання, обстановки злочину, його механізму та способів, типології особи злочинця, мети та мотивації злочинних дій тощо [9, с. 425]. Так, В.В. Тищенко класифікує корисливо-насильницькі злочини за елементами криміналістичної характеристики: 1) за особою злочинця: за кількістю учасників; за ступенем організованості; за віком; за статтю; за місцем роботи, навчання, роду занять, захоплень; за зв'язком злочинця із жертвою тощо; 2) за об'єктом (особами потсраждалих і предметом посягання); 3) за обстановкою їх учинення: залежно від місця їх здійснення; за часом; за іншими елементами обстановки; 4) за способом підготовки, вчинення і приховування; 5) за результатом і наслідками [10, с. 32-38]. У контексті роз-

роблення криміналістичних методик виділяє: базові, допоміжні, споріднені, побічні, нетипові злочини.

3. В основу криміналістичної класифікації злочинів/методик у сучасних наукових розробленнях із тематики методик розслідування злочинів покладені два взаємопов'язаних критерії: кримінально-правовий і криміналістичний [8; 11–13]. Як слушно зазначає В.А. Журавель, сучасний етап розвитку криміналістики, активізація її прогностичної функції зумовлюють можливість застосування іншого напрямку, за яким методики розслідування певних категорій злочинів створюються на підставі наукових розроблень [8, с. 163]. У цьому контексті автор веде мову про ускладнені (групові) методики – родові, міжродові, комплексні, визнаючи, що в цих випадках наука випереджає практику, компенсує відсутність необхідного емпіричного матеріалу або узагальнює наявні рекомендації за типовими ознаками, що притаманні не одному виду злочинів, а цілій групі [8, с. 164–166; 14, с. 306]. Саме під час розроблення таких методик спостерігається злиття криміналістичних і кримінально-правових знань, що в умовах сучасної інформаційної невизначеності на початку досудового розслідування якісно розширює можливості слідчого у встановленні об'єктивної дійсності події злочину.

Продуктивно класифікаційний підхід був використаний стосовно побудови методик розслідування економічних злочинів. Як зауважив Г.А. Матусовський, у побудові класифікацій злочинів і в практиці їх застосування можна зазначити певну ієрархію, де серед кримінально-правової, кримінологічної і криміналістичної класифікацій, які використовуються для вирішення певних завдань, пріоритетною є кримінально-правова класифікація. Тому під час побудови криміналістичної класифікації злочинів потрібно враховувати як різний ступінь суспільної небезпечності (загальна частина кримінального права), так і систему різних родових об'єктів складу злочину. Названий вчений вважав доцільним розгляд криміналістичної класифікації економічних злочинів як системи їх груп і видів, які передбачені відповідними нормами кримінального кодексу,

розподілені за сферами соціальних відносин (власності, виконання бюджету, фінансових відносин, підприємництва, обслуговування населення тощо) [15, с. 29–30, 42–43]. Розглядаючи економічні злочини як корисливі діяння, скоєні особами з використанням легальних форм господарської діяльності чи повноважень із контролю за цією діяльністю в різних соціальних сферах, А.Ф. Волобуєв запропонував класифікувати ці злочини на дві групи: 1) основні (предикатні) злочини; 2) підпорядковані злочини [16]. Основою для такої класифікації стало поєднання різних видів злочинів (за кримінально-правовою класифікацією) єдиним задумом, спрямованим на заволодіння чужим майном або отримання іншої матеріальної вигоди.

Прямо або опосередковано через обрання певного складного за структурою злочину як об'єкта дослідження комплексна методика серед ускладнених методик справедливо вважається найбільш оптимальною для розв'язання завдань слідчого [10; 11; 14–18]. На думку А.Ф. Волобуєва, А.В. Шмоніна, Б.В. Щура, комплексна методика спрямована на розслідування комплексу злочинів, між якими існують взаємозв'язки. Сьогодні такі злочини часто вчиняються організованими групами, посягають на різні предмети, водночас кваліфікуються за різними статтями різних розділів Особливої частини КК України. У кримінальному праві дана проблема визначається як множинність злочинів, яка виявляється в різних формах, установлення яких за допомогою криміналістичних методів і засобів становить одне з найважливіших завдань [8, с. 128].

Поява й інтенсивний розвиток децентралізованої технології обміну й зберігання інформації, «хмарних обчислень», технологій анонімізації доступу до ресурсів мережі Інтернет (проксі-сервісів (комплекси програм), віртуальних приватних мереж (VPN-технологій, або англ. Virtual Private Network), інших засобів-анонімайзерів) має наслідком учинення комплексу злочинів якісно нового рівня організації злочинної діяльності, яка має ознаки технологічного процесу.

І.О. Возгрін підкреслював наявність «технології злочинної діяльності», яку

розумів як певний зміст і динаміку процесів, що становлять механізм і спосіб скоєння злочину [19, с. 34]. А.Ф. Лубін названим терміном визначав сукупність всіх процесів, що становлять злочинну діяльність, відзначаючи потребу в переосмисленні методологічних підходів до вивчення останньої [20]. В.І. Куліков, В.П. Корж, А.Ф. Волобуєв, В.Б. Смелік і багато інших науковців використовували в криміналістиці поняття «технологія злочинної діяльності» щодо вчинення складних, комплексних злочинів [21–25]. Використання в криміналістиці поняття «технологія злочинів» зазначав А.В. Шмонін [26, с. 164]. Отже, злочинна діяльність, як будь-який технологічний процес, може бути розчленована на певну кількість типових технологічних ланок, або операцій, що утворюють певну послідовність, схему діяльності злочинців.

Досягнення злочинного результату в кіберпросторі супроводжується комплексом злочинних дій, реалізація яких забезпечується кібертехнологіями як комплекс методів і процедур, за допомогою яких реалізуються функції збирання, оброблення, зберігання та доведення до користувача інформації в організаційно-управлінських системах із використанням обраного комплексу технічних засобів [27, с. 7]. Кожну типову технологію злочинної діяльності в кіберпросторі можна охарактеризувати через послідовне обрання злочинцем для використання відповідної інформаційно-комунікаційної технології, що впроваджується в інформаційне суспільство з визначеною суспільно корисною метою. Наприклад, технології електронної комерції, електронних бірж і аукціонів, електронних депозитаріїв, безготівкових розрахунків, що з метою досягнення злочинного результату застосовуються злочинцем у певній послідовності, створюють безмежні можливості для скоєння економічних злочинів: від звичайних розкрадань майна шляхом обману (шляхом створення фіктивних інвестиційних фірм, ведення фіктивного підприємництва) до легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Використання технологій анонімайзерів дозволяє забезпечувати конфіденційність інформації про користувача з метою

отримання останнім доступу до заборонених у локальній мережі веб-сайтів, доступ до яких громадянам певної країни заблокований рішенням державних органів цієї країни. Наприклад, користувач заходить на веб-сайт, що надає послугу анонімайзера, вводить в адресний рядок адресу веб-сторінки, яку користувач бажає відвідати анонімно. Анонімайзер завантажує цю сторінку собі, обробляє її та передає користувачу, але вже від свого (сервера-анонімайзера) імені. В іншому разі технологія TOR (браузер) аналогічно дозволяє отримати анонімний доступ до певних інтернет-ресурсів шляхом так званої «цибулевої маршрутизації». Для передавання інформації використовуються три довільні інтернет-вузли. Тор-браузер (Tor Browser) відправляє першому вузлу пакет із зашифрованою адресою другого вузла. Перший вузол має ключ для розшифрування адреси та переправляє інформацію на другий вузол. Останній, одержавши пакет, має ключ для розшифрування адреси третього вузла. Отже, правоохоронним органам незрозуміло, який саме сайт особа запитувала та відвідала в результаті через вікно тор-браузера. Ці й аналогічні програмні засоби з мережі Інтернет вільно завантажують будь-який користувач. Використання таких технологій стає типовим для створення ринків збуту товарів, заборонених до цивільного обігу (наркотиків, зброї), поширення порнографії, порушення авторських прав, терористичних актів.

Технологія «хмарних обчислень» і децентралізованих мереж обміну інформацією та засобів зберігання означає, що, незважаючи на можливість ідентифікації місця перебування конкретного засобу комп'ютерної техніки в конкретний момент часу, аналогічні дані можуть існувати у вигляді декількох копій, поширюватися між багатьма пристроями й місцями знаходження та переміщуватися в інший географічний локус за декілька секунд. Організовані злочинні групи використовуватимуть саме такі технології, оскільки останні безпосередньо впливають як на скоєння злочину, так і на процес його розслідування. По-перше, якщо поставальник інтернет-послуг або безпосеред-

ньо відомості перебуватимуть поза межами юрисдикції державних органів країни, в якій проводиться розслідування, процес розслідування такої злочинної діяльності буде ускладнений тривалими процедурами надання взаємної правової допомоги. По-друге, інформація в децентралізованих комп'ютерних мережах досить часто зашифрована або фрагментована, це змушує правоохоронні органи звертатися по допомогу до відповідних фахівців, застосовувати заходи примусу щодо поставальників послуг або фізичних осіб, що ускладнює доступ до екстериторіальних джерел інформації.

Висновки і пропозиції. У криміналістичному аспекті сучасна парадигма злочинів, скоєних із використанням обстановки кіберпростору, є складною, комплексною, адже досягнення злочинного результату в кіберпросторі супроводжується комплексом дій, реалізація яких забезпечується комп'ютерними технологіями. Це не елементарна сукупність злочинів, або технологія злочинної діяльності. Комп'ютерні технології злочинці можуть використовувати для досягнення різного злочинного результату, поєднання таких технологій як типове – для досягнення певного злочинного результату, чим вдало користуються організовані злочинні групи.

Особливий технологічний, комплексний і транснаціональний характер злочинної діяльності, що передбачає використання обстановки кіберпростору, потребує розроблення новітньої комплексної методики, що дозволить інтегрувати дані про визначені взаємозв'язки такої множинності злочинів та на їх підставі розробити оптимальну систему криміналістичних рекомендацій із розкриття та розслідування злочинів визначеної категорії.

Список використаної літератури:

1. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: наказ Генеральної прокуратури України від 6 квітня 2016 р. № 139. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/pd.html?_m=publications&t=rec&id=110522.
2. Реуцький А.В. Методика розслідування злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. 22 с.

3. Мотлях О.І. Питання методики розслідування злочинів у сфері інформаційних комп'ютерних технологій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 20 с.
4. Анапольська А.І. Розслідування шахрайств, пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Луганськ, 2008. 20 с.
5. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4: І – М. К.: Наукова думка, 1973. 840 с.
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юристъ, 1997. 480 с.
7. Жирний Г.Ю. До питання про класифікацію окремих криміналістичних методик. Актуальні проблеми криміналістики: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., м. Харків, 25–26 вересня 2003 р. Х.: Гриф, 2003. С. 105.
8. Журавель В.А. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування. Вісник Академії правових наук. 2002. № 3 (30). С. 160–166.
9. Криминалистика: учебник / Б.Е. Богданов, А.Н. Васильев, В.Я. Колдун и др.; отв ред. А.Н. Васильев. М.: Изд-во Моск. универс. 1971. 564 с.
10. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.
11. Щур Б.В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: дис... докт. юрид. наук. Харків, 2011. 407 с.
12. Яблоков Н.П. Научные основы методики расследования. § 2. Гл. 28. Криминалистика: учебник. М., 1995. 708 с.
13. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 40 с.
14. Журавель В.А. Технології побудови окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична». 2015. Вип. 2. С. 305–315.
15. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ: монография. Х.: Консум, 1999. 480 с.
16. Волобуєв А.Ф. Економічні злочини: поняття та проблеми розробки методик розслідування. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Одеса: Юридична література. 2003. С. 35–39.
17. Корнилов Г.А. Расследование преступлений, совершаемых в финансово-кредитной сфере. М.; Якутск: Изд. СО РАН, Якутский филиал, 2002. 252 с.
18. Ищенко Е.П. Расследование преступлений, связанных с профессиональной деятельностью. М.: Юрлитинформ, 2009. 352 с.
19. Возгрин И.А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. СПб., 2003. 475 с.
20. Лубин А.Ф. Методология криминалистического исследования механизма преступной деятельности: дисс. ... докт. юрид. наук. Нижний Новгород, 1997. 337 с.
21. Аверина Н.А., Скрыпников А.И. Раскрытие серийных преступлений против личности и убийств, совершенных по найму: учебно-метод. пособие. М.: ВНИИ МВД России, 1998. 56 с.
22. Куликов В.И. Основы криминалистической теории организованной преступной деятельности. Ульяновск: филиал МГУ, 1994. 256 с.
23. Корж В.П. Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями. Руководство для следователей: научно-практическое пособие. Х.: Лицей, 2002. 280 с.
24. Протидія економічній злочинності / П.І. Орлов, А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика та ін. Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 568 с.
25. Смелік В.Б. Кореляційні зв'язки між окремими видами злочинів у сфері підприємництва (проблеми методики розслідування): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.
26. Шмонин А.В. Методология криминалистической методики: монография. М.: Юрлитинформ, 2010. 416 с.
27. Денісова О.О. Інформаційні системи і технології в юридичній діяльності: навчальний посібник. К.: КНЕУ, 2003. 315 с.

Самойленко Е. А. Концепция криминалистической методики расследования преступлений, совершенных с использованием обстановки киберпространства

В статье использован концептуальный подход к пониманию места методики расследования преступлений, совершенных с использованием обстановки киберпространства, в системе криминалистических методик. Проведен анализ научных подходов к определению критериев классификации преступлений и методик их расследования. Автор приходит к выводу, что технологический, комплексный и транснациональный характер преступной деятельности, которая предусматривает использование обстановки киберпространства, требует разработки новейшей комплексной методики расследования таких преступлений.

Ключевые слова: преступление, киберпространство, классификация, комплексный характер, криминалистическая методика, система, технология.

Samoilenko O. Concept of criminalistic methodology of investigation of the crimes accomplished with the using of cyberspace environment

In the article conceptual approach to understanding place of methodology of investigation of the crimes accomplished with the using of cyberspace environment, in the system of criminalistics methodologies. As a result of analysis of scientific approaches to determination of criteria of classification of crimes and methodologies of their investigation author establishes that a complex methodology among the complicated methodologies is justly considered most optimum for the decision of tasks of investigator. Author comes to conclusion, that the character of criminal activity which foresees the use of situation of cyberspace technological, complex and transnational requires development of the newest complex methodology.

Key words: crime, cyberspace, classification, complex character, criminalistic methodology, system, technology.